

Maža karalystė. Tarpukario Lietuvos kraštotyrinės atodangos (atvejo tyrimas)

MARGARITA MATULYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

ANOTACIJA. Straipsnyje, remiantis atvejo analize, keliamas klausimas, kokie veiksniai daro įtaką fotografijos perskaitymui, sukurtam išpūdžiui, ir kaip skirtingos interpretacijos jį keičia. Tyrimo objektu pasirinktas vienas šeimos portretas iš Šiaulių kraštotyros draugijos 1938 m. kraštotyrinės ekspedicijos Gudaičių kaime, Padubysio valsčiuje bylos¹. Į fotografijos aptarimą įtraukiant istorinį kontekstą (nuo fotografo intencijų iki tapatybę formavusių socialinių bei kultūrinių aplinkybių), plečiamos tikėjimo vaizdu ribos, atskleidžiama vizualinio teksto pažinimo problema.

RAKTAŽODŽIAI: kaimas, fotografija, kraštotyra, kontekstas, interpretacija.

Apie laisvės ir orumo aspektus Lietuvos kaimo gyventojų fotografijose paragino pasvarstyti etnologė Giedrė Šmitienė. Pasak jos, „tie kaimo žmonės nuotraukose išskirtinai orios laikysenos, lyg neabejojantys dėl savo vietos, sutapę su savimi. Ypač kai fotografuojasi prie savo namų“². Įžvalga taikli ir teisinga – privačiuose fotoarchyvuose vyrauja kaip tik tokie įvaizdžiai, nes atminčiai žmonės fotografuojasi ir atrenka savo atvaizdus sąmoningai, tam tikra prasme kuria mitą apie save. Tačiau kas slypi už šių deklaracijų? Ar įmanoma vieną ar kitą fotografinę „tiesą“ pagrįsti, paneigti arba suprasti jos prigimtį? Atvaizdo pažinimui ir vizualinio teksto suvokimui yra tikslinga pasitelkti kraštotyriinių ekspedicijų medžiagą, kurioje tokių portretų pasitaiko rečiau, bet ji turi kontekstinės informacijos, suteikiančios svarų pagrindą fotografijos interpretacijai. Šiaulių kraštotyros draugijos praktika rodo, kad dokumentuoti ir kaupti žinias apie kraštą siekta nešališkai, neieškant ir nekonstruojant

-
- 1 Šiaulių kraštotyros draugijos 1938 m. liepos 7–10, 25 d. kraštotyrinė ekspedicija Gudaičių kaime, Padubysio (Bazilionų) valsčiuje, Šiaulių apskrityje (dabar – Tytuvėnų apylinkių seniūnija, Šiaulių rajonas) (ŠAM EA 36). Ekspedicijoje dalyvavo ir kraštotyriinę medžiagą surinko Stasys Vaitkus, Adomas Vitauskas, Aleksas Savickas, Henrikas Račkauskas, Marija Čilvinaitė. Bylos fragmentas, kaip šaltinio publikacija, paskelbtas Vitauskas 2014: 80–97.
 - 2 G. Šmitienės elektroninis laiškas M. Matulytei, asmeninio elektroninio pašto archyvas, 2016-12-06.

stereotipinių pavyzdžių, nesekant nacionalinės valstybės archetipų kūrimo programa³. Kraštotyriminkams rūpėjo kuo išsamiau parodyti ne tik etninę, bet ir socialinę žmogaus gyvenimo sanklodą. Pažinus fotografijos herojų autentišką aplinką, jų šeimos istoriją, kinta santykis su vienos akimirkos būseną ar nuostatas referuojančiu atvaizdu, išsiplėčia žiūros laukas. Žinoma, kontekstas neįrodo fotografijoje pastebėtų etinių kategorijų ir prasmų esaties, bet pagilina ir prisodrina žvilgsnį.

Sklaidant atmintyje įstrigusius atvaizdus, iškyla lietuviško kaimo kraštovaizdis ir jo paunksmėje besibūriuojančios šeimynos – vienos gausesnės, kitos menkesnės, bet visada gerai nusiteikusios. Šie senosios Lietuvos žmonės iš tikrųjų skleidžia ramybę ir dvasinę stiprybę, kurią dar XVII a. savo eilėse šlovino Motiejus Sarbievijus. Poeto kūrybą tyrinėjusi Eugenija Ulčainaitė pastebėjo, kad svarbiausia lyrinio herojaus gyvenimo atrama glūdi paties žmogaus viduje – kiekvienas turi savo „mažą karalystę“: jis „pats sau šeimininkas“, „savimi turtingas“ (Ulčainaitė 2003). Kaip tik šias savybes – savigarbą, taurumą bei romumą – atspindintis vienas atvaizdas (žr. 1 iliustr.) lėmė jo išskyrimą iš daugybės fotodokumentų kraštotyros archyve. Spontaniškas susidūrimas su tuo momentu nepažįstamos šeimos portretu ir patirto įvykio išgyvenimas provokavo ne tik tęsti ryšį (mėgautis vaizdu), bet ir plėsti tikėjimo vaizdu ribas. Fotografija nustebino savo kitybe, patraukė dėmesį dėl netipiško, bet prasmingo ir kartu paslaptingo vaizdinio, skatinančio jį ne tik išgyventi, bet ir pažinti.

PIRMASIS ĮSPŪDIS

Keturi žmonės pozuoja fotografui. Įsiamžinimo aktui pasiruošta iš anksto. Vieta pasirinkta tikslingai – savos teritorijos pakraštys, jungiantis jų mikrosferą su makropasauliu. Neslepama priklausomybė gamtai – fotosesijai parengta aikštelė: išmindžiotas žolės plotas, kurį apgaubia vešinti augalija, kylanti nuo želiančio lauko iki medžių tankmės, tolumoje driekiasi lyguma. Pabrėžiama klasikinė šeimos struktūra – sustatyti po du, hierarchiškai: priekyje stovi vyras su moterimi (jie laikosi už rankų, pabrėžiant, kad yra tvirta pora; tai patvirtina ir sutuoktvių žiedai), už jų – kiek jaunesnės merginos (viena nuo kitos truputį atsitraukusios, galbūt, kad neužstotų peizažo). Visų apranga išėiginė: panašaus siuvimo baltomis apykaklėmis papuoštos juodos suknelės, ypatingą progą pabrėžiančios delninės rankinės, karoliai, visoms šventėms tinkanti juoda eilutė, balti marškiniai ir kaklaraištis. Tarpukario laikus ir kaimišką prigimtį išduoda suknelių siluetas bei ilgis (miestietės sau leisdavo daugiau), supaprastinto *la garçonne* stiliaus šukuosenos, valstietiškos rankos ir saulės nugairinti veidai (taip vidurvasarį įdegama ne poilsiaujant prie jūros, bet dirbant laukuose). Tačiau tai – tik išorė, atpažįstama reprezentacija, kurią sukonstravo kaimo žmogaus mentalitetas.

.....
3 Plačiau apie Šiaulių kraštotyros draugijos taikytus metodus žr. Matulytė 2014b.



1. Marčišauskų šeima. Gudaičių kaimas, Lietuva, 1938. *Fotografavo Stasys Vaitkus (ŠAM EA 36: 64)*

Fotografas šiame akte yra operatorius, fiksuojantis sceną, bet į fotografijos herojų interesą implikavęs ir savo, kaip dokumentuotojo, tikslus, kurie užslėpti.

Kitas atvaizdo sluoksnis glūdi psichologiniame lygmenyje – žmogaus elgsena prieš fotoaparata atskleidžia jo būseną, kartais net charakterį. Visų vienodai nuleistos rankos, kai nežinai, kur jas „padėti“, rodo įgimtą drovumą, o lengvai sugniaužti kumščiai išduoda tramdomą jaudulį – fotografuojamasi retai. Tačiau tiesūs kūnai kalba apie savivertę, paremtą krikščioniškosios dorovės samprata. Šių keturių žmonių tiesiai į objektyvą nukreipti žvilgsniai sukuria ryšį, bet neperteikia aiškaus pranešimo. Kiekvieno jų vos prasiskverbiantį savitumą atspindi skirtingai sučiauptos lūpos. Moteris – tvirčiausia, ji, akivaizdu, žino, kas yra teisinga; vyras – nepagaunamas, panašus, velnių prisidėjęs; vyresnė mergina – paklusni vykdytoja, bet turi savo nuomonę; jauniausioji – atviresnė, tarsi minkštas molis. Vis dėlto bendra susikau-pimo ir rimties išraiška dengia individualybes. Apnuogintas veidas yra iškalbingas, tačiau, kaip pastebėjo Emmanuelis Lévinas, jis yra „reikšmė be konteksto“ (Lévinas 1994: 86). Šių iš praeities atklydusių veidų reikšmės neatveria pažinumo, neatskleidžia jų savininkų paslapčių, nesuteikia informacijos identifikavimui, nes, tęsiant filosofo mintį, „veidas nėra „regimas“. Jis yra tai, kas negali tapti turiniu, kuri aprėptų mūsų mąstymas, jis yra neaprėpiamas, jis veda mus anapus. Kaip tik todėl veido reikšmė verčia jį išeiti už būties kaip žinojimo koreliato. Priešingai, regėjimas yra atitikimo siekimas, kaip tik jis pirmiausia įtraukia būtį. O santykis su veidu iš karto yra etinis“ (ten pat: 87). E. Lévinas pabrėžia universalias veido prasmes (žmogaus žmogiškumą ir priesaką: „Nežudyk“), tačiau jų neizoluoja nuo socialinio diskurso.

Atvaizdas neatitinka nacionalinės tapatybės įvaizdžio ikonografinės programos kriterijų, nes pagal tarpukario lietuvių etnografijos tipologizavimo tradicijas fotografija nepateikia jokių būdingų požymių: tradicijas pabrėžiančių atributų, šventes lydinčių simbolių, regioninio savitumo ženklų. Asociatyvus analogas – vokiečių ikoninė 1914 m. Augusto Sanderio fotografija „Jaunieji ūkininkai“⁴ (žr. 2 iliustr.), kurią autorius publikavo knygoje „Mūsų laikų veidas“⁵. Trys išraiškingos figūros gamtos fone – Vestervaldo apylinkių kaimo vieškelyje stabtelėję jaunuoliai. Juodi kostiumai, skrybėlės, lazdelės, kaklaraištis, cigaretė. Žvilgsniai įsmeigti tiesiai į objektyvą. Vaizde nėra jokių skiriamųjų ženklų, kad vaikinai yra valstiečiai (tokią informaciją pateikia pats fotografas). Apranga, laikysena, dailios, ūkio darbų nepatyrusios rankos rodo, kad jaunuolių gyvenimas nusisekė. Nuoroda – socialinė. Pateikdamas įvairių Vokietijos socialinių sluoksnių ir profesinių grupių tipažus, fotografas ieško akivaizdžių pavyzdžių, kurie pabrėžia ne tautinį bendrumą, o socialinę skirtį, ir žmogaus veidą naudoja kaip lakmuso popierėlį. Fotografija fiksuoja turinį – eksponuojamas veidas išduoda vidinį *ego*, o tokių portretų galerija atspindi ištisą visuomenės spektrą: nuo aristokratų iki prasčiokų, nuo turtuolių iki skurdžių, nuo intelektualų iki idiotų. Walteris Benjaminas tokią kolekciją pavadino mokymo atlasu, kuris ugdo fiziognominius gebėjimus ir padeda atpažinti, kas yra kas (Benjamin 2003: 60). Bet fotografo peršamas vaizdo skaitymo raktas ne visada atitinka pradinį fotografavimo(si) impulsą, kuris ir lėmė įkeltas prasmes. Juk A. Sanderis į „veidų“ kolekciją įtraukė ne tik tikslingai projektui pasirinktus ir nufotografuotus tipus, bet pritaikė ir savo archyve sukauptus portretus, kurie padaryti įvairiomis progomis (pagal užsakymą atminčiai, atsitiktinė estetinė pagava ir kt.), tai yra fotografinę medžiagą, kaip žaliavą, panaudojo naujoms reikšmėms kurti. Meno kritikas Johnas Bergeris apskritai abejoja trijų jaunuolių fotografijos identifikaciniu kodu – priskyrimu ūkininkų grupei, nes, jo nuomone, anuomet Vokietijoje toks aprangos stilius (ypač masinės gamybos kostiumai) buvo būdingas biurgeriams, bet ne kaimo gyventojams (Berger 1980: 27–36). Kritiko manymu, rūkymo maniera tarsi imituoja nebylaus kino, dažnai ironizavusio tokį bravūrišką elgesį, sceneles, o dendiškų pozų, stabtelint pasivaikščiojimo metu, užuomina į *flâneur* taip pat iškrinta iš tuščio kraštovaizdžio schemas, nes slampinėjimas – miesto kultūros dalis.

Ta pati A. Sanderio fotografija, izoliuota nuo fotografo aiškiai artikuliuoto programinio tikslo, gali kelti visiškai kitus klausimus ir generuoti naujas prasmes. Jos herojai suklusę, tarsi laukiantys žinutės iš anapus. Tie patys veidai per fotografą-

4 Autoriaus suteiktas pavadinimas *Jungbauern* vokiškai gali reikšti ir valstiečius (*Bauern*), tačiau fotografijos istorijos tekstuose anglų kalba vartojamas atitikmuo *farmers*, lietuvių – *ūkininkai*.

5 1929 m. išleista A. Sanderio knyga „Mūsų laikų veidas“ (*Antlitz der Zeit*) buvo vokiečių fotografo sumanyto didžiojo projekto „XX amžiaus žmonės“ (*Menschen des 20. Jahrhunderts*) dalis. Jį sustabdė nacistinės Vokietijos kultūros politikos nuostatai – šios serijos fotografo darbai buvo uždrausti, nes sumanymas pateikti įvairių socialinių tipų portretus atskleidė ir klasių skirtumus.



2. Jaunieji ūkininkai. Vestervaldas, Vokietija, 1914. Fotografavo Augustas Sanderis (Koetzle 2005: 142)

mediumą įtraukia į kur kas platesnį probleminį lauką. Išlaisvintas nuo idėjinės misijos vizualinis tekstas yra atviras. Tada matome tai, ką norime arba pajėgiame pamatyti. Bet aklas pasitikėjimas fotografijos tiesioginiu referentiškumu yra tokia pat intencionali klaida, kuri būdinga ir literatūrinio kūrinio interpretacijai, jeigu nepripažįstamas jo autonomiškumas. Pagrįsdami *intencionalios klaidos* (angl. *intentional fallacy*) sąvoką, jos autoriai, amerikiečių literatūros kritikas Williamas K. Wimsattas ir filosofas Monroe C. Beardsley, pateikia eiliuoto teksto sampratos pavyzdį – paskelbtas eilėraštis keliauja po pasaulį be autoriaus intencijų ir galimybės kontroliuoti, nes jis priklauso publikai ir parašytas kalba, kuri tam tikra prasme yra visuomenės nuosavybė (Wimsatt 1954: 5).

„MAŽOS KARALYSTĖS“ KONTEKSTAS

Šeimos atvaizdo kontekstas, kurį pateikia ekspedicijos medžiaga, rodo, kad kraštotyrininkų dėmesys buvo nukreiptas ne į kaimo žmogų, kaip asmenybę, o į jo suformuotą gyvenimo aplinką, liudijančią ir savitumą, ir tradicijų tęstinumą. Gudaičių kaimą fotografavo Stasys Vaitkus⁶, pasirinktų objektų fiksavimą vykdęs detaliam ir be atrankos, neslėpdamas kasdienybės „trūkumų“ ir negražindamas tikrovės, gerbdamas autentišką kultūrą ir etišškai rinkdamas objektyvią informaciją. Jo padarytas ir analizuojamas portretas, kuris yra neprograminis, bet kraštotyrininkų traktuotas kaip dokumentas – fotografija įtraukta į ekspedicijos bylą. Tiesa, S. Vaitkaus darbų archyve yra keli tokio reprezentacinio pobūdžio atvaizdai, sukurti sodybos teritorijoje, neutraliame gamtos fone⁷, tad kategoriškai teigti, kad jam nebūdingas toks fotografavimas kraštotyrinio tyrimo metu, negalima.

Įtraukiant autoriaus intenciją į interpretacijos pagrindimą, vertėtų prisiminti literatūros kritiko Erico Donaldso Hirscho požiūrį (Hirsch 1967), oponuojantį W. K. Wimsatto ir C. Beardsley sampratai, kad teksto prasmė yra tarp subjektyvi, generuojama ne autoriaus, o skaitytojo (Wimsatt 1954). E. D. Hirscho nuomone, teksto perskaitymas yra neatsiejamas nuo autoriaus idėjinio lauko ir adekvatų prasmės suvokimą garantuoja empirinis autoriaus siekių ir priemonių juos realizuoti pažinimas. Žinoma, verbalinio teksto interpretacijų metodų negalima tiesiogiai pritaikyti vizualinio teksto suvokimui. Juk fototekste būna dar vienas veiksnys – personažų inspiracijos. Jie neišgalvoti, nenupiešti, neįmontuoti fotografo. Jų dalyvavimas sukuriant portretą dažniausiai yra dvejopas: fotografuojamojo objekto ir subjekto, įsivaizduojančio, o kartais ir diktuojančio, kaip turi atrodyti objektas. Nagrinėjamu

6 Plačiau apie šį fotografą žr. Matulytė 2014a.

7 Vinco Pociaus šeima iš Bogužių kaimo, Vaiguvo valsčiaus, 1937; šeima iš Kaulinių kaimo, Radviliškio valsčiaus, 1937. Fotografijos iš Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografinio archyvo rinkinių.

atveju iniciatyvą padaryti nuotrauką atminčiai galėjo pareikšti patys herojai, pasi-naudoję proga, kad į kaimą atvyko fotografas.

Ekspedicijos Gudaičių kaime metu kraštotyrininkai metodiškai aprašė kaimo geografinę padėtį, gamtovaizdį, gyvenvietės struktūrą ir savitumą, užrašė atsiminimus apie praeitį, detaliai surašė dviejų sodybų (Zosės Marcišauskienės ir Juozo Balčiūno) pastatus, padargus, baldus, nubraižė kaimo ir sodybų situacijos, gyvenamųjų namų ir ūkinių pastatų planus, nupiešė stogų, sienų, lovų, durų, suolų, skrynių, darbo įrankių ir jų detalių, konstrukcijų eskizus, keliais rakursais nufotografavo kraštovaizdį, bendrą kaimo vaizdą, iš visų pusių padarė eksterjero ir interjero fotodokumentaciją. Gyventojai nefotografuoti – kaimas atrodo tarsi išmiręs, tik Balčiūno sodyboje užfiksuotas dalgio kalimas (gali būti šeimininkas) ir audeklo apmetimas (gali būti šeimininkė), bet žmonių veidų nematyti. Fotografui reikėjo atspindėti darbo papročius procese, nesureikšminant individo. Vienintelė fotografija, kuri dokumentų sąrašė įvardyta kaip „kaimo tipai“, yra Marcišauskų šeimos portretas.

Šis atvaizdas ir patraukė dėmesį dėl to, kad „kaimo tipai“ yra netipiški, palyginti su kita gerai žinoma tarpukario kraštotyros medžiaga, pavyzdžiui, Balio Buračo sukurtais įvaizdžiais: audėjos, verpėjos, puodžiaus, dievdirbio, piršlio, dainininkės, kanklininko ir kitų. Iš kraštotyrininko įrašo virš fotografijos paaiškėja, kad tai yra „Marcišauskienės šeima“. Iš pabrėžto šeimininkės statuso galima spėti, kad svarbiausia šeimoje ir fotografijoje yra ji – Zosė⁸, kurios vyro vardas nė neminimas. Merginos, lyginant pagal amžių, gali būti dukros, bet apie jas taip pat nutylima⁹. Tačiau spėjimą koreguoja vienas sakinys sodybos aprašyme: „Šeimininkės teigimu, gyvenamasai namas turi virš aštuoniasdešimt metų, nes jos vyras, miręs 72 metų, neprisimenąs, kada namas buvęs statytas, bet tiktai pasakodavęs, kad jo prisimini-muose namas dar nebuvęs senas.“¹⁰

Daugiau jokios informacijos, kuri padėtų nustatyti fotografijos personažus, byloje nepateikta. Tad tenka pripažinti, kad pirminis spėjimas buvo klaidingas – atvaizde nėra nei Zosės, nei jos vyro. Tai kas gi šie žmonės, priskirti Marcišauskų šeimai ir Gudaičių kaimo tipams? Vienintelė prielaida – jie yra Zosės vaikai: trys dukros ir žentas arba dvi dukros, sūnus ir marti. Bažnyčių metrikų knygos patikslintų ir išpainiotų galvosūkį, tačiau tyrimo tikslas nėra atkurti šeimos istoriją. Pakaktų išsiaiškinti, ar tikrai tiek žmonių tuo metu galėjo gyventi sodyboje, tad galima apsiriboti paprastu metodu – dėl smalsumo suskaičiuoti lovas pagal kraštotyrininkų detalai surašytą inventorių. Viename namo gale: 1) „pasieny stovi taip jau kaviškai

8 Vardas minimas sodybos apraše: „Zosės Marcišauskienės Gudaičių k., Padubysio vls. gyvenamojo namo išorės aprašymas“ (ŠAM EA 36: 48).

9 Ekspedicinės medžiagos publikacijoje fotografijai suteiktas klaidingas pavadinimas: „Zosė Marcišauskienė su vyru ir dukromis“ (Vitauskas 2014: 90–91).

10 Gyvenamojo namo išorės aprašymas (ŠAM EA 36: 48).

dažyta apynauja naujoviškesnė lova, apdengta pusvilnone apelsino ir juodos spalvų antklode ir padėta viena pagalvė, apvilktą drobiniu namų darbo užvalkalu“. Kitame namo gale: 2) „pasieny stovi paprasta iš lentų sukalta lova, kurion įdėta šiaudų ir jie uždengti raudonmarge pakuline antklode“; 3) „kertėje prie bakavosios [užpečkinės] sienos taip jau paprasta, iš lentų sukalta lova be čiužinio, apdengta margine tamsiai geltonos spalvos antklode; pagalvė užvilktą naminiu drobiniu baltu užvalkalu su liniiniais nėriniais gale“; 4) užpečkinėje „palangėje stovi paprasta namie iš lentų sukalta lova, padengta raudonmarge pakuline antklode; pagalvė be užvalkalo, bet vien impile (raudoname, pirktinės medžiagos) supiltos plunksnos. Vietoj šiaudų lovoje pridėta dobilų“; 5) kitame pasienyje – „antroji paprasta lova, kurion taip jau įdėta dobilų ir apdengta balta pakuline paklode be antklodės. Dvi pagalvės užvilktos pakuliniais užvalkalais su nėriniais galuose. Virš lovos paluby pakabintas „darželis“, išraitytas iš vielos, kuri apklijuota įvairiaspalviais popierėliais ir apsagstyta popierinėmis raudonos spalvos rožėmis su žaliais lapeliais“¹¹. Name – penkios lovos ir keturios pagalvės¹².

Marcišauskienės trobos struktūra atitinka žemaičių gyvenamųjų pastatų tradicinį XX a. pirmosios pusės planą, kai namas suskaidytas į du galus (Bertašiūtė 2013: 8). Vienas buvo skirtas bendriems šeimos poreikiams, o kitoje dalyje apgyvendindavo tėvus, kurie, perduodami ūkį vaikams, gaudavo išimtinę ir atskirą patalpą karšinimui. Taigi žmonės iš fotografijos galėjo gyventi kartu su senole, nes troboje yra atskira patalpa su viena lova. Tiesa, šio kambario inventorius rodo, kad tai geriausia namo dalis ir čia miegantis žmogus turi išskirtines teises, nes ant sienos kabo sieninis laikrodis su eglės kankorėžių formos svarsčiais, didelis veidrodis mediniuose rėmuose, gipsinis Nukryžiuotasis, Švč. Mergelės Marijos Rožinio, Švč. Marijos Širdies ir Nukryžiuotojo Jėzaus paveikslai (spausdintos reprodukcijos), stovi kojine siuvamoji mašina „Singer“ (gal ja ir pasiūtos suknelės iš fotografijos). Kitoje patalpoje sustatytos net keturios lovos, o viena yra su dviem pagalvėmis ir vaisingumą simbolizuojančiu vestuviniu sodu virš jos – jaunavedžių gultas (Balsys 2012: 33–40). Kad namas iš tikrųjų išsaugojęs žemaičių senąsias statybos tradicijas, patvirtina ir prieangyje išlikęs ugniakuras – plūktinėje molio asloje iškasta duobė, virš kurios ant grandinės kabinamas katilas. Zosės Marcišauskienės pasakojimu, seniau čia virdavo kiaulėms jovalą, darydavo alų, kaitindavo vandenį ir šutindavo skalbinius, o virš ugniakuro buvo lubos, saugojusios nuo gaisro (ŠAM EA 36: 56).

Panašu, kad ši karta (žmonės iš fotografijos) yra įvietojusti, tęsianti giminės raidą, kuri įsipina į krašto istoriją. Plečiant kontekstą, atsiskleidžia socialinio gyvenimo genezė. 1938 m. Gudaičių kaime buvo penkių stambesnių ūkininkų sodybos ir viena tro-

11 Gyvenamojo namo vidaus aprašymas (ŠAM EA 36: 51–60).

12 Alekso Savicko padarytame gyvenamojo namo vidaus plane (ŠAM EA 36: 67) yra pažymėtos trys lovos, tačiau galima spėti, kad planas yra netikslus, nes, palyginti su detaliu inventoriaus aprašymu (ŠAM EA 36: 53–60), brėžinyje trūksta ir kitų baldų.

belninko (ŠAM EA 36: 31–32)¹³. Marcišauskai priskirti prie stambesniųjų, tuo įtikina ir fotografija. Tačiau sodybos ikonografija atspindi ką kita – kuklų turtą ir nugyventą būstą. Jų gyvenamoji aplinka yra gana nevalyva: sienos išklijuotos laikraščiais, kertėje sumesta krūva sukapotų žolių kiaulėms, ant krosnies – įvairūs skudurai ir sudėvėtų darbo drabužių liekanos, po viena lova supiltos bulvės, po kita sietuvėje įtaisytoje šiaudinėje gūžtoje peri višta, į durų staktos tarpus prikimšta spalijų su visais stagarais (žr. 3, 4 iliustr.). Veikiausiai tokiōs netvarkos buityje priežastis yra ne tinginystė ar laiko stoka, bet savaimingai susiklostęs gyvenimo būdas – jeigu šių žmonių pasaulyje (tiek namie, tiek aplink juos) visada taip buvo tvarkytasi, tad priprasta ir nė nepagalvota, kad galima gyventi ir kitaip. Kitaip gyvena dvarininkai, bet tai – kitas pasaulis.

Marcišauskienės atsiminimų kraštotyrininkai neužfiksavo, tačiau užrašė jos kaimyno Balčiūno, seniausio kaimo gyventoją (82 metų amžiaus), pasakojimą apie praeitį¹⁴. Liudijimas subjektyvus, bet jo autentiškumas yra svarbus, bandant suprasti, ką ir kaip atmintyje išsaugo kartos, kurioms žinia perduodama iš lūpų į lūpas, kuo pagrįsta šių žmonių savigarba, kokios vertybės sudaro jų pasaulėvoką. Senolis papasakojo, ką patyrė jo tėvas Kazimieras Balčiūnas, buvęs Pašiaušės dvaro baudžiauninku:

Iš savo pono žmonės negalėję išeiti. Iš neįtikusio ponui ūkininko viską atimdavę ir išvarydavę iš gyvenimo. Išvartysis turėdavęs eiti per darbininką dvaran ar kitur, kur ponas įsakydavęs. Vitkus [dvarininkas Ignotas Vitkevičius] savo gončius [skalikus] išmainęs su Šiaulėniškių [Šiaulėnų] dvaro ponu Šemeta į gyvenimą [ūkį] su žmonėmis (vyru, žmona ir vaikais) ir visu gyvenimo inventoriumi. Šemeta buvęs piktas. Nusikaltusį žmogų pririšdavę tuo tikslu padarytame kambaryje ir laikydavę pririštą kaip šunį. Vitkus buvęs geras žmogus, tik jo tarnai – urėdas ir kiti – buvę šuniški. Prieš saulės tekėjimą urėdas su bizūnu rankoje pasitikdavęs dvaran ateinančius baudžiauninkus, nes prieš saulės tekėjimą visi turėdavę būti darbe; vėliau atėjusius apčaižydavęs bizūnu. Dvaran dien iš dienos eidavęs bernas ir merga. Valgyti jiems nešdavę iš namų. Be to, paeiliui reikalavę eiti medžių pusaktainį supjaustyti, vandens prinešti, virėjui padėti ir šiaip kur prireikus čerga (eilė) būdavusi visiems gyvenimams. Bernas ir merga per dieną dirbę, naktį kuldavę (ŠAM EA 36: 36–37).

Balčiūnas, nesuprasdamas ydingos baudžiatvarkos sistemos ištakų ir mechanizmų, smerkia tiesiogiai smurtavusius prieš valstiečius, todėl, pasak jo, vienas dvarininkas buvęs geras (Vitkevičius), o kitas – blogas (Šemeta), nors iš kelių epizodų yra aišku, kad abu prisidėję prie valstiečių laisvės suvaržymo, išnaudojimo ir žeminimo. Tiesa,

13 1923 m. surašymo duomenimis, Gudaičių kaime buvo šeši ūkiai su 41 gyventoju (LAV 1925: 314); iš 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo matyti, kad čia liko tik viena gyventojė (GGV 2013: 542), o dabar kaime tėra viena sodyba su dviem gyventojais (informaciją straipsnio autorei telefonu pateikė (2017-05-09) Tytuvėnų apylinkių seniūnijos vyriausiasis specialistas Teisutis Majauskas).

14 „Iš Gudaičių sodžiaus, Šiaulių apskr. praeities“; užrašė Marija Čilvinaitė, 1938 m. liepos 25 d. (ŠAM EA 36: 35–44).



3. Marčišauskų gyvenamojo namo vidus. Gudaičių kaimas, 1938.
Fotografavo Stasys Vaitkus (ŠAM EA 36: 64)



4. Marčišauskų gyvenamojo namo vidus. Gudaičių kaimas, 1938.
Fotografavo Stasys Vaitkus (ŠAM EA 36: 64)

didžioji istorija šiuos faktus nustumia į paraštes ir ne be pagrindo abiejų šeimų likimus apgaubia herojiniu mitu, kuris Gudaičių kaimo nepasiekė, todėl sodžiaus gyventojų iš tėvo girdėti atsiminimai yra vienintelis santykį su praeitimi formuojantis šaltinis.

Chrestomatinei istorijai yra svarbūs didvyriškumą ir kilnumą liudijantys faktai, ypač tada, kai kalbama apie neeilines asmenybes. Ignotas Vitkevičius yra žinomas kaip Stanislovo Vitkevičiaus, meno kritiko, tapytojo, Zakopanės architektūros stiliaus kūrėjo, tėvas, teisininkas, Adomo Mickevičiaus bičiulis, 1863 m. sukilimo dalyvis, represuotas caro valdžios. Žemaitijos bajorų Vitkevičių šeima garsėjo kilnumu, išsilavinimu, plačiomis pažiūromis ir gera valia. Ne mažiau garsi ir jo žmonos Elvyros Šemetaitės giminė. Jai priklausė ne tik Pranciškus Šemeta (jos brolis), vienas 1831 m. sukilimo vadų, bet ir Balčiūno minimas dvarininkas Jonas (?) Šemeta (Kulvietytė–Slavinskienė 2000: 13–14). Tačiau kaimo žmogui tarsi nerūpi už jo laisvę kovojusių ponų likimai, nė žodžiu neprasitaria, ką mano apie šeimos gyvenimo pokyčius po baudžios panaikinimo, išliko tik skaudulys dėl neteisybės: „Kai kuriems Gudaičių ir kitų sodžių ūkininkams ponai per apgaulę vietoje gyvenimų, kuriuose jie gyveno, davę po kelias dešimties¹⁵ žemės“ (ŠAM EA 36: 37). Kaimo gyventojai Benediktas, Pranciškus ir Kazimieras Balčiūnai, Pranciškus Mingilas ir Antanas Marcišauskas (Zosės šešuras) gavo po 32 dešimties žemės (ŠAM EA 36: 38). Kaip pastebėjo dvarininkų ir dvarų valstiečių nuosavybės santykius panaikinus baudžios tyrinėjusi istorikė Tamara Bairašauskaitė, „naudodamiesi neaiškia teisine situacija, netinkamai sudarytais žemės dokumentais stambūs dvarininkai visaip bandė atsiimti žemę – net ir tais atvejais, kai įstatymas buvo valstiečių pusėje“ (Bairašauskaitė 2014: 160). Taigi nepasitikėjimas ponais išliko, užtat atsirado daugiau pasitikėjimo savimi, stabilumo ir vilties, kad jų šeimos ateitis bus užtikrinta, saugi. Juk valstiečiui be „gyvenimo“ (ūkio) nėra gyvenimo.

Dar XVI a. Andrius Volanas tvirtino, kad visuomenė, kurioje skirtingų luomų teisės, reguliuojamos vienu įstatymu, bet pagrįstos skirtingu pamatu, kai vieni viešpatauja, o kiti vergauja, negali būti pilietinė ir laisva, žmogaus vertė įgijama ne privilegijomis, bet darbu (Volanas 1996: 124–125). Renesanso švietėjo mintis savo pamoksluose tęšęs Apšvietos laikų teologas Mykolas Pranciškus Karpavičius skatino „protingos ir tvarkingos“ laisvės siekimą, ragindamas valstiečius džiaugtis darbu laukuose, nes tokia jiems Dievo duota paskirtis ir nubrėžtas kelias veda į amžinąją gyvenimą (Karpavičius 2003). Tokiūs pakilios humanistinės retorikos valstiečiai veikiausiai negirdėjo, tačiau šias tiesas savaip, per kolektyvinę atmintį ir ilgaamžę pasaulėjautos formavimosi sanklodą, buvo įsisąmoninę. Gudaičių kaimo gyventojų tikėjimas su amžiais neblėso, tik silpo jo išraiška: „kopltystulpiai <...> dažniausiai statomi gėlių darželių kampe prie gatvės, jų seniau buvę žymiai daugiau, bet tiriant

.....
15 Žemės ploto vienetas, lygus 2400 kvadratinėms sieksnių – 1,0925 ha.

Gudaičių kaimą tepastebėta tik vienas kitas senesnis užsilikęs koplytstulpis su apaštališiais“ (ŠAM EA 36: 34). Artimiausia bažnyčia buvo Padubysyje (Bazilionuose)¹⁶. Joje tarpukariu dirbo kunigai Juozapas Šereiva, Jonas Kilčiauskas ir Juozas Gilvydis. Pirmasis privirė košės persekiodamas visus, skaitančius bedieviškas knygas, antrasis dėjo pastangas įkurti savarankišką parapiją, o trečiajam ne tik pavyko įsteigti 2224 katalikus suvienijusią parapiją, bet ir pastatyti naują bažnyčią (Vasiliauskienė 2016). Be abejonų, ją lankė ir Gudaičių sodžiaus gyventojai, nuolat primindami sau Dešimt Dievo įsakymų ir stengdamiesi jiems nenusižengti. Nors jų kaimynystėje visko būta: žmogžudysčių, savižudybių, vagysčių, sukčiavimų, chuliganizmo, girtavimo (Gaidamavičius 2016). Panašu, kad gudaitiškių dorovės kodekse dar neišblėso vyskupo Motiejaus Valančiaus su tautine savigarpa sietas blaivybės skatinimas – girtuoklystės ydos tarp vietinių nepastebėta (arba kraštotyryninkų neaprašyta); tiesa, iš Balčiūno liudijimo matyti, kad alų jie mėgė ir jį „darydavę šventėms, susiejimams, laidotuvėms bei pakastynių pietums, vasarą ir šiaip kuomet pamanę. Seniau, pasidarę alų, siūsdavę geriesiems, artimiesiems kaimynams, kiekvienam po ąsotį, kibirėlių ar kitą indelį nunešdavęs paaugęs vaikas. Alų darydavę vyrai iš miežių arba rugių. Dabar alų darą iš cukrinių burokų“ (ŠAM EA 36: 44). Tačiau pasisėdėjimai su alumi jiems, žinoma, buvo ne vienintelė ir ne pagrindinė atgaiva po sunkių darbų. Gudaičių sodžių supo turtinga gamta¹⁷, kuri teikė peno tiek kūnui, tiek sielai:

[I]kopus kalvon iš pietų kaimo pusės, matosi platesnis horizontas ir jo krašte mėlynuoją miškai. Kiek toliau į pietų rytus, iki Palminaičių kaimo, matosi tos pačios kalvų eilės tęsinys ir kalnų tarpuose – jau antroje Tyrulių pusėje miškai. Į pietų rytus nuo kaimo, maždaug už pusės kilometro – pušynas slėny, kuris nusitęsia pietų link. Iš pietų rytų kiek daugiau į pietų pusę, jau už Galminaičių kaimo, tolumoje melsvuoja Tytuvėnų miškai. Į pietus, stebint nuo artimos kaimui kalvos viršūnės, matosi mišrus spygliuočių ir lapuočių miškas ir prieš jį neplačioje žemumoje krūmynai. <...> Kalvos apaugusios palyginti gana dideliais Kurtuvėnų miškais. Toji apaugusi spygliuočiais miškais kalvų eilė nusitęsia iš

16 Atstumas nuo Gudaičių iki artimiausių bažnyčių: Bazilionų Šv. Bazilijaus Didžiojo bažnyčia – 7 km, Kurtuvėnų Šv. apaštalo Jokūbo bažnyčia – 13 km, Šiaulėnų Šv. Onos bažnyčia – 15 km, Tytuvėnų Švč. Mergelės Marijos bažnyčia – 16 km, Šiluvos Švč. Mergelės Marijos Gimimo bazilika – 23 km, Šaukoto Švč. Trejybės bažnyčia – 23 km, Radviliškio Švč. Mergelės Marijos Gimimo bažnyčia – 24 km, Šiaulių Šv. apaštalo Petro ir Pauliaus katedra – 28 km, Kelmės Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia – 37 km (*Lietuvos adresų katalogas*, prieiga per internetą: <http://adresai.vilnius21.lt/gudaiciuk-g18871.html>).

17 Artimiausi (iki 10 km atstumu) miškai: Mantvydavos, Didmiškis, Bagdoniškės, Biekšių, Minaičių, Kašarų, Spitkiškės, Kiaunorių, Padubysio, Užpelkių, Elbarų, Šimšos, Juškaičių, Pagervinės, Pelėdžių, Pelkė; artimiausios upės: Vėžius, Maldenis, Krioklys, Šimša, Vištupis, Dubysa, Lendrupis, Vindupis, Šiaušė, Deglė, Durupis, Kusupis; artimiausi tvenkiniai: Bazilionų, Pašiaušės (*Lietuvos adresų katalogas*, prieiga per internetą: <http://adresai.vilnius21.lt/gudaiciuk-g18871.html>).

pietų vakarų iki šiaurės vakarų, kur baigiasi Bubiuose. Toje pusėje teka Dubysa, nuo kaimo maždaug už 6 kilometrų. Vakarų pusėje žemės paviršius lygus, toje lygumoje kur ne kur išsidraikę alksnynų būreliai ir eglynėliai, o laukuose matosi krūmų. Tolimesnis horizontas baigiasi kalvomis, apaugusiomis spygliuočių mišku. Tai didieji Kurtuvėnų miškai. Šiaurės vakarų pusėje matosi daugiau atviri plotai ir tik už keliolikos kilometrų matosi miškai (ŠAM EA 36:29–30).

Toks kraštovaizdis kas rytą atsiverdavo Marcišauskams, praskaidrindamas kasdienybės rutiną ir suteikdamas naujų jėgų. Laimės ir laisvės, orumo ir kilnumo, išminties ir tikėjimo, dorybės ir sielos ramybės šaltinis Lietuvos kaime buvo ne vienas (gimtieji namai ir šeima, gamta maitintoja, krikščioniškasis tikėjimas ir kt.), bet kas pamatuos, kiek iš jo pasisemia žmogus? Ar viena fotografija pajėgi atspindėti žmogaus egzistenciją? Ar pasiekama „maža karalystė“?

ŽVILGSNIO PROBLEMA

Ieškant fotografijos interpretacinio būdo, verta turėti galvoje, kad vaizdo skaitymui įtaką daro vizualinis tekstas, herojų patirties kontekstas ir jų implikuotos nuostatos, fotografo taktika, stilius, siekiai ir jungianti grandis – skaitančiojo konotacija, jo kultūrinė parengtis ir požiūris. Fotografija dažnai pasitelkiama kaip tikrovės pažinimo šaltinis, įvykius liudijantis nekvestionuojamas dokumentas, tačiau ne visada įvertinamos jo sukūrimo aplinkybės, kurios lemia informacijos laikmenos adekvatumą realybei. Kita vertus, ta pati fotografija veikia ir kaip estetinis reiškinys, kurio kultūrinių reikšmių suvokimui gali būti taikomos menotyrinės, fenomenologinės ar net psichoanalitinės interpretacijos. Nediferencijuojant santykio su vizualiniu tekstu, galima pasiklysti tarp prasminių sluoksnių. Apibūdinant vaizdą, jį įprasminant, svarbu kelti probleminius klausimus, kas, kaip ir kodėl kuria fototekstus, kas ir kokią įtaką daro vaizdo prasmų interpretacijoms. Skirtingi požiūriai keičia įžvalgas. Tad į klausimą apie fotografijos vaizdo prasmes ir įvaizdžius tenka atsakyti klausimu: koku žvilgsniu (poeto, filosofo, menotyrininko, sociologo, antropologo, istoriko, etnologo) pažvelgti?

ŠALTINIAI

GGV – *Gyventojai gyvenamosiose vietovėse = Population by Locality. Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo rezultatai = Results of the 2011 Population and Housing Census of the Republic of Lithuania*, Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas, 2013.

LAV – *Lietuvos apgyvendintos vietos. Pirmojo visuotinio Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, Kaunas: Lietuvos Respublikos Centrinis Statistikos Biuras, 1925.

ŠAM EA – Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografinis archyvas (byla Nr. 36).

LITERATŪRA

- Bairašauskaitė Tamara 2014. „Kova dėl žemės: dvarininkų ir dvarų valstiečių nuosavybės santykiai panaikinus baudžiavą (XIX a. 7–8 deš.)“; *Lituanistica*, t. 60, Nr. 3 (97), p. 145–167.
- Balsys Rimantas 2012. „Vestuviniai sodai: genezė ir simbolika“; *Gimtasai kraštas*, Nr. 5, p. 33–40.
- Benjamin Walter 2003. „Kleine Geschichte der Photographie“; in: Walter Benjamin. *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit: drei Studien zur Kunstsoziologie*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, p. 45–64.
- Berger John 1980. “The Suit and the Photograph”, in: John Berger. *About Looking*, New York: Vintage, p. 27–36.
- Bertašiūtė Rasa 2013. „Tradicinė Žemaitijos architektūra“; in: *Kaimo statyba: Žemaitija*, sudarė Rasa Bertašiūtė, Vilnius: Petro ofsetas, p. 5–13.
- Gaidamavičius Giedrius... [et al.] 2016. „Tarpukario spaudos puslapius beverčiant. Kriminalinė kronika“; *Padubysio kronikos*, Nr. 1 (6), p. 105–115.
- Hirsch Eric Donald 1967. *Validity in Interpretation*, New Haven: Yale UP.
- Karpavičius Mykolas Pranciškus 2003. *Rinkiniai pamokslai*, originalų tekstus parengė, iš lenkų k. vertė, įvadinį straipsnį ir komentarus parašė Kristina Mačiulytė, originalų tekstus adaptavo Regina Jakubėnas, vertimą parengė Eglė Patiejūnienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Koetzle Hans-Michael 2005. *Photo Icons: The Story Behind the Pictures 1827–1991*, Köln, London, Los Angeles, Madrid, Paris, Tokyo: Taschen.
- Kulvietytė-Slavinskienė Aušrinė 2000. „Stanislovas Vitkevičius – kelių kultūrų menininkas“; *Meno-tyra*, Nr. 4 (21), p. 13–14.
- Lévinas Emmanuel 1994. *Etika ir begalybė: pokalbiai su Philippe'u Nemo*, Vilnius: Baltos lankos.
- Matulytė Margarita 2014a. „Stasys Vaitkus: ‘tik dvasinė kultūra padės žmonijai pasiekti tobulumą’“; *Lietuvos dailės muziejaus metraštis*, kn. 17, p. 9–22.
- Matulytė Margarita 2014b. „Tapatybė be įvaizdžio. Prieškario Lietuva Stasio Vaitkaus ekspedicijų fotoarchyve“; *Sovijus: tarpdalykiniai kultūros tyrinimai*, t. 2, Nr. 2, p. 25–40.
- Sarbievijus Motiejus Kazimieras 1995. *Lemties žaidimai = Ludi Fortuna*: poezijos rinktinė, parengė Eugenija Ulčinėitė, vertė Ona Daukšienė, Rita Katinaitė, Eugenija Ulčinėitė, Vilnius: Baltos lankos.
- Ulčinėitė Eugenija 2003. „Motiejus Kazimieras Sarbievijus: Antikos ir krikščionybės sintezė“; in: Eugenija Ulčinėitė, Albinas Jovaišas. *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 326–344.
- Vasiliauskienė Aldona 2016. „Bazilionų Šv. Bazilijaus Didžiojo bažnyčios dvasininkai: nuo filijos į parapiją (1918–1940)“; *Padubysio kronikos*, Nr. 1 (6), p. 17–27.
- Vitauskas Adomas 2014. „Padubysio valsčiaus Gudaičių kaimas“; *Padubysio kronikos*, Nr. 1 (2), p. 80–97.
- Volanas Andrius 1996. *Rinkiniai raštai*, sudarė Marcelinas Ročka, Ingė Lukšaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Wimsatt William K. 1954. *The Verbal Icon: Studies in the Meaning of Poetry*, Lexington: UP of Kentucky.

A Little Kingdom. Local Exposures of the Interwar Lithuania (a Case Study)

MARGARITA MATULYTĖ

S u m m a r y

Based on a case study, the article deals with a question of factors that affect reading of photography and the image it creates, and how different interpretative approaches can alter it. The investigation focuses on a Marcišauskai family picture taken in 1938 in Gudaičiai village (Šiauliai district) during fieldwork session organized by the Šiauliai Society of Regional Studies. Historical context included in the discussion of the photo (from intentions of the photographer to social and cultural circumstances shaping the identity) expands the limits of confiding in the image and highlights the problem of cognizability of the visual text. Purposefully chosen contextual material supplies information regarding the authentic village culture. The quest for interpretative approaches to the perception of the portrait of Lithuanian family involves discussing an associative analogue – an iconic German photograph from 1914 by August Sander, entitled “The Young Farmers”, which, aside from its key purpose clearly articulated by the photographer, can raise entirely different questions and generate new meanings. Some knowledge of the authentic surroundings and the family history of the photographed people shapes our attitude to the image that refers to just a momentary state of being, and broadens our scope of perception. True, the context does not prove the existence of the ethic categories and meanings noted in the photograph, but it deepens and enriches our view. The visible image, the contextual experience, and implicit attitudes of the heroes, the photographer’s tactics, style, aims, and the connecting link, i. e. the connotations, cultural readiness and attitude of the reader – all these affect the reading of the image. Often, photograph stands out as a reliable source of cognition, as an unquestionable documentary evidence of real events; however, the circumstances of its creation, determining adequacy of the information and reality, usually skip our attention. On the other hand, photographs also function as esthetic phenomena, liable to applying artistic, phenomenological and even psychoanalytic interpretations to the perception of their cultural meanings. An indiscriminative attitude to the visual text may result in getting lost between layers of meaning. Describing the image and giving sense to it require posing problematic questions regarding to who creates the photo texts, in what way and why; as well as to who influences the interpretations of the visual meanings and in what way.

Gauta 2017-05-09